

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

КАМІННА СКУЛЬПТУРА З ГРОТУ КАМ'ЯНОЇ МОГИЛИ У ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І

Б. Д. Михайлов

1985 р. у гроті Кам'яної Могили (поблизу м. Мелітополя Запорізької обл.) автором відкрито нове місцезнаходження (№ 55¹) з петрогліфами, серед яких на карнизі стелі розташоване скульптурне зооморфне зображення.

На сьогодні місцезнаходження являє собою розвал піщаних брил різної форми, що раніше складали стелю-моноліт глибокої печери (довжина — 2,5 м, ширина — 2,1, висота — 1,2 м) (рис. 1, 1). На стелі знаходяться овальні карнизи-напиви, утворені внаслідок формування пісковика середньосарматського ярусу.

У центрі гроту, перпендикулярно до площини карнизу є виступ конусоподібно-овальної форми із слідами шліфувальної та скульптурної обробки. Він подібний до загостреного профілю голови змії² (довжина — 57 см, ширина — 35 см), зверненої у бік р. Молочної, яка знаходиться від гроту в 50 м на північний схід. Скульптура має напіввідкритий зубастий рот, в якому наявні численні сліди сколів, що утворились внаслідок ударів невеликим зняряддям (молоток — ?). Губи позначені широкими борозенками (рис. 2, 1—3). Очі мають вигляд маленьких ямок (діаметр 1,5—2 см).

Очевидно, за допомогою таких прийомів у камені відтворено образ прадавньої міфічної хтонічної істоти, яка нагадує відомих рибо-змієподібних вешапів на Кавказі. Їх зовнішній вигляд був близьким до звичайних рибо-змій, але вони відрізнялись великими розмірами³.

Слід відзначити, що по центру передлобно-лобної площини голови скульптури (рис. 1, 2) проходить широка лінійно-борозенка, яка зліва поєднується з прямокутником та двома витягнутими променями-борозенками, що розходяться. Поруч зображена людська стопа (довжина — 37 см, ширина — 6—10 см), яку перетинають лінійно-геометричні накреслення в стилі поверхневого штриха, а в лівому куті скульптури розміщено невелике овано-витягнуте заглиблення (довжина — 16 см, ширина — 7,5, глибина — 4 см), що по краях має обідок у вигляді вертикальних борозенок (довжина — 1—1,5 см) до площини умовної лінії.

На протилежному боці (ліворуч) розташовано дві лінії — невелика пряма із зігнутим кінцем та ламана. Короткі вертикальні борозенки нанесені по краю носа (11 шт.), деякі з них (5 шт.) перекреслені дугоподібною лінією, а в трьох проміжках є короткі борозенки під кутом 45°. Ліворуч під оком прокреслено зигзагом подвійну лінію, що закінчується вертикальними дугоподібними борозенками (13 шт.), в нижній частині яких нанесено велику горизонтальну лінію-борозенку.

Уздовж верхньої губи проходять борозенки з слідами відколів (5 шт.) під кутом 45°, які поступово переходять у вертикальні (12 шт.), що змінюються ламаною лінією та поєднуються (у двох випадках) з розташованими вище дугоподібними борозенками.

Крім того, на невеликій плиті (розмір — 0,5—0,6 м—1,2 м), що є уламком карнизу стелі гроту (з лівого боку) нанесено дві групи борозенок (по 4 і 5 шт.) та решітчастий квадрат. З правого боку на карнизі розміщені лінійно-геометричні накреслення (рис. 1, 4—10).

У глибині гроту (відстань — 1,4 м), на стелі технікою врізування нанесено зображення двох стріл: перша (довжина — 57 см) — з наконечником трикутної форми, глибокою виїмкою, асиметричними шипами та широким перистим хвостом; друга (довжина — 34 см) — з видовженим

* *Продовження* нумерації М. Я. Рудинського та В. М. Даниленко.

наконечником, без хвоста. Тут же невеликий лук простого типу (довжина — 41 см), (сагайдак — ?) перекреслений в центрі трьома невеликими борозенками (рис. 1,3).

Розглянуті матеріали дають можливість вважати, що грот — це зруйнований вівтар мешканців Північного Причорномор'я, релігійні уявлення яких пов'язані з хтонічною істотою — вешапом-драконом з печери священної гори.

Наведемо деякі міркування відносно датування та інтерпретації історико-культурного комплексу, який вивчаємо.

У Північному Причорномор'ї людські ступні відомі на ямних антропоморфних стелах з Новочеркаська, Білогрудівки, Керносівки та ін.³ Відомі вони у могилах катакомбного часу на Південному Бузі⁴ та поблизу м. Сіверська на Донеччині⁵. Наконечник стріли трикутної форми

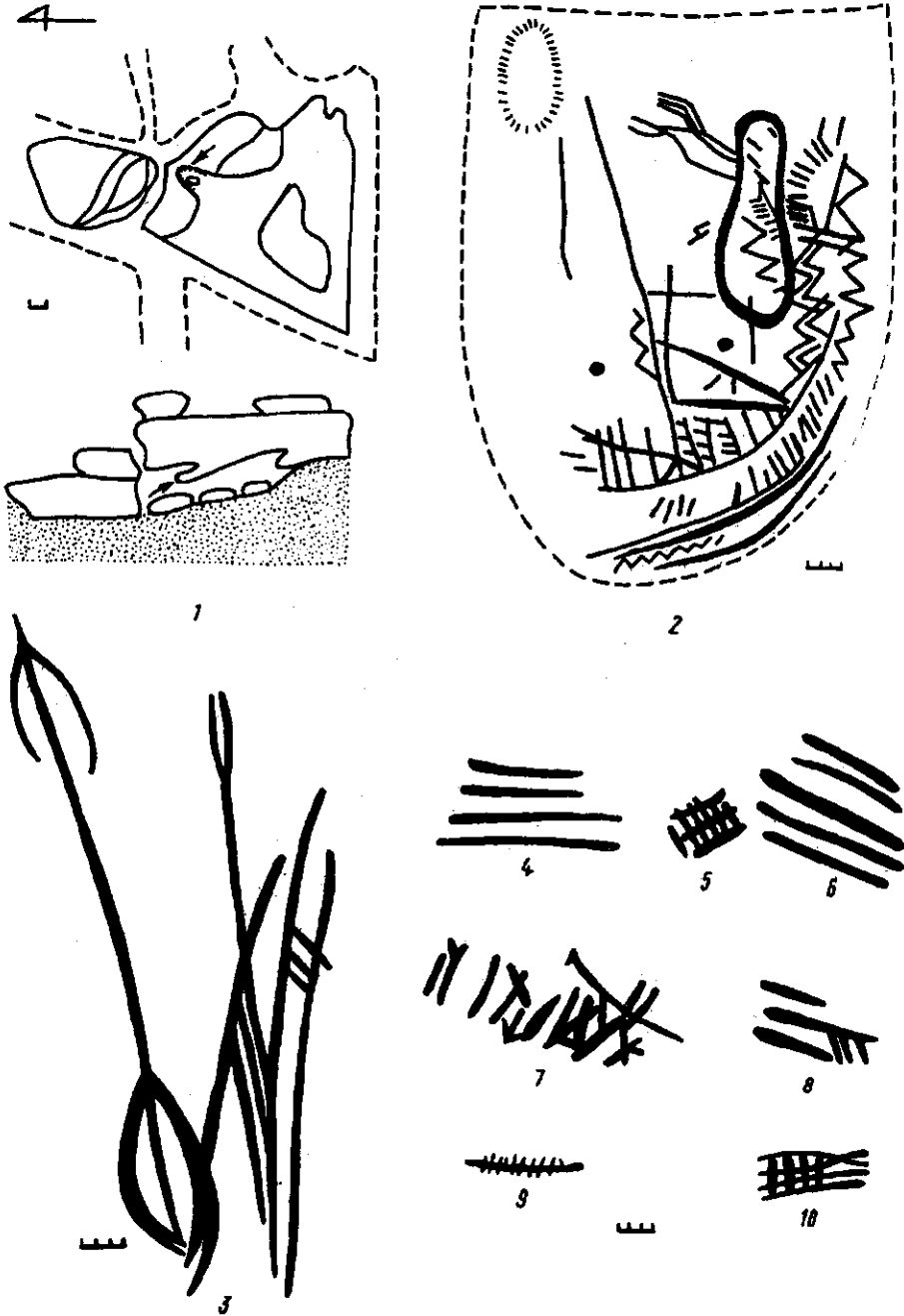

Рис. 1. Грот з Кам'яної Могили у Північному Приазов'ї.

1 — план і профіль гроту; 2 — креслення та зображення на голові вешапа; 3 — зображення лука та стріл (сагайдак — ?); 4—10 — лінійно-геометричні рисунки.

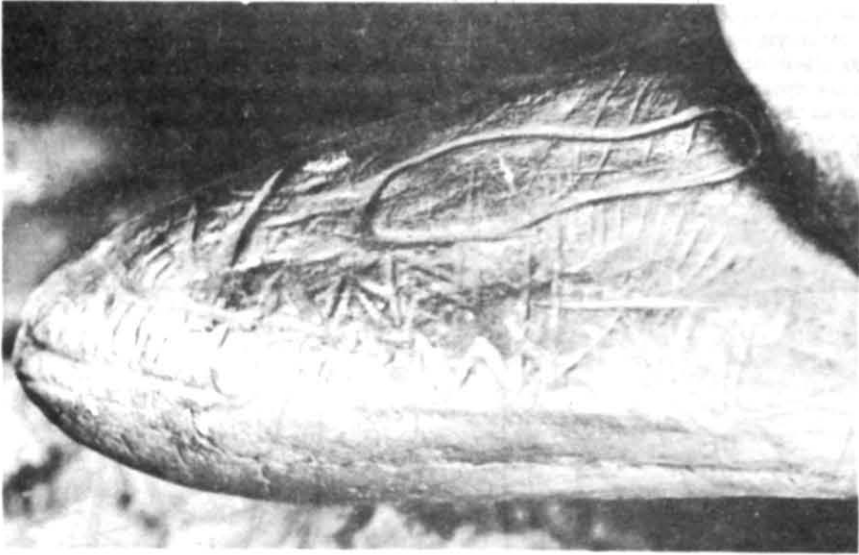
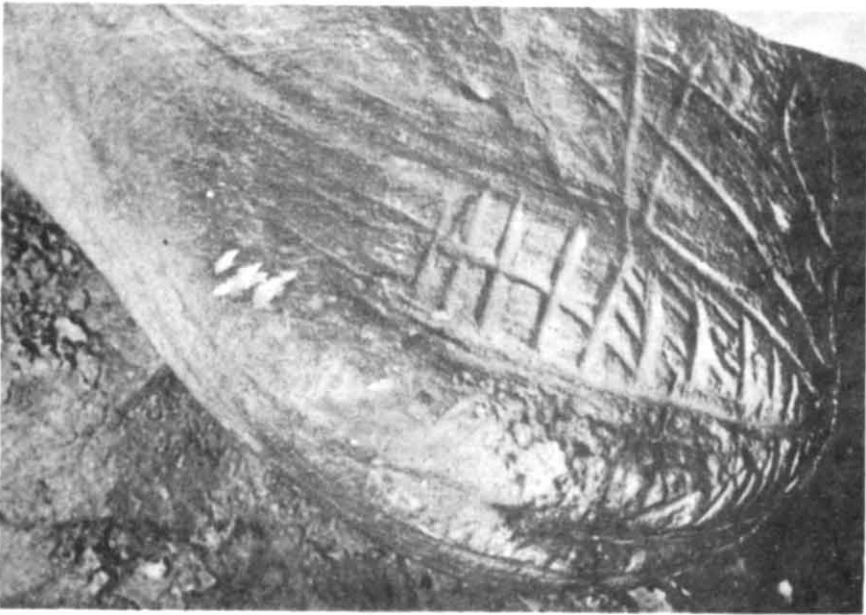

Рис. 2.1. Скульптура голови вешана з гроту 55 на Кам'яній Могилі (ліва сторона).

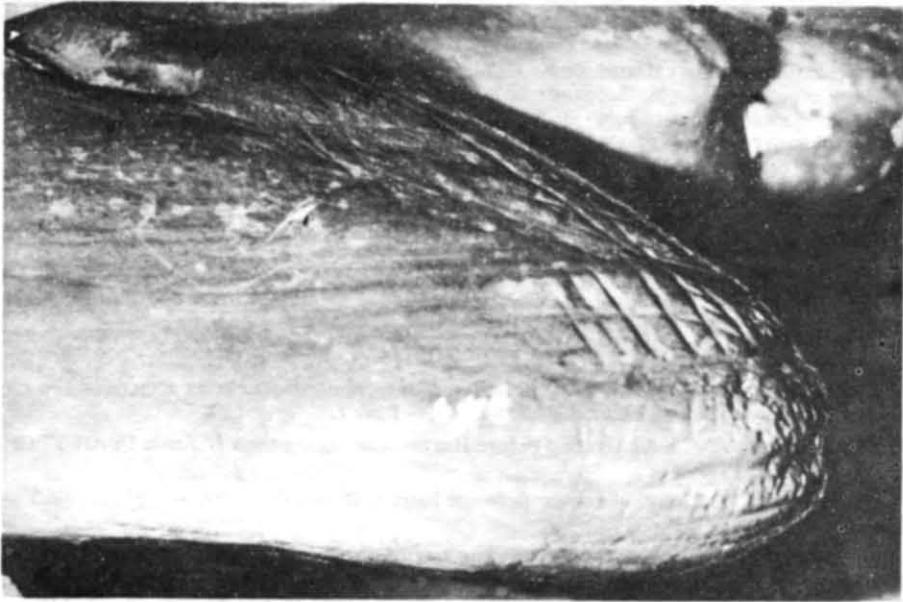
2.2. Скульптура голови вешапа з гроту 55 на Кам'яній Могилі (фас).

з глибокою виїмкою та асиметричними шипами зустрічається в пам'ятках дніпро-азовської катакомбної культури⁶.

Враховуючи наведені дані, скульптуру голови вешапа слід датувати ямно-катакомбним часом, тобто кінцем III—поч. II тис. до н. е.

Що стосується функціонального призначення названої скульптури, то тут явно передано стародавній міфічний образ. Наприклад, на Кавказі (Вірменія, Грузія, Азербайджан) вешапів пов'язують з образами злих істот, наділених здатністю поглинати сонце та воду, охороняти країну, багатства та джерела, вивертати коштовне каміння⁷. Ці дані цілком узгоджуються з вешапом Кам'яної Могили.

Найбільш близька літературна аналогія кам'яномогильській істоті відома в славнозвісній «Рігведі», де описано образ дракона Врітру, що співвідноситься з названою скульптурою. Так, першонароджений дракон Врітру, згідно ведичній версії, був безплечий, безногий та безрукий, тобто зм'єподібна істота, що покоїлася на горі, яку «Індра убив першонародженого із драконів та перехитрував хитрунів, й породив сонце, небо та вранішню зорю»⁸.

2.3. Скульптура голови вешапа з гроту 55 на Кам'яній Могилі (права сторона).

Міфологія приписує функції змєборства багатьом богам-деміургам, наприклад Мардуку, Ра, Зевсу, Аполлону, почасти Яхві⁹. У зв'язку з цим М. І. Шахнович відзначає, що «міфи про змєборство дуже поширилися за часів землеробства, будучи художнім узагальненням боротьби людей з водною стихією»¹⁰.

Названий міф був поширений у Вавілоні, Єгипті, Індії, де люди постійно боролися за осушення та зрошування землі. Не оминув він і Північне Причорномор'я, де примітивне землеробство було відоме з доби неоліту¹¹, а оранка в ямно-катакомбний час, тобто кінець III — поч. II тис. до н. е.¹².

Природно, що землероби склали цей космогонічний міф або перейняли його в сусідніх культурно-етнічних регіонах, пов'язаних з боротьбою сонячного бога зі споконвічними ворогами — темрявою та водною стихією, модельованими в образі хтонічної істоти дракона-вешапа.

У «Рігведі», зокрема, відзначається, що «Коли Тваштар обточив дубину, добре зроблену, золоту, тисячезубу... Індра... вбив Врітру, він випустив потік вод»¹³. Відразу над землею просяяло світло, потоки води ринулися з гір й наситили спраглу землю і «Могутній Індра здіймав хвилюючі води, він пригнав море, зробив сонце видимим»¹⁴.

Необхідно зазначити семантику лінійно-геометричних зображень на голові дракона. Відомо, що подібні символи в стародавні часи були так звані «кодом» та пов'язувалися з ідеалізацією та уніфікацією реальних об'єктів, в основі яких лежала структура ритуального простору і форма сакральних предметів. Накреслені символи, що мали вигляд лінійно-геометричних рисунків, співвідносилися з громом, блискавкою, землею, водою, змією і т. д.¹⁵. Отже, ці символи близькі до міфологічного функціонального призначення образу вешапа. Щодо вертикальних коротких лінійних борозенок, які поєднуються в різноманітні кількісні групи, то здається, зокрема, що вони відображають календарні цикли, які, можливо, вказують на час проведення релігійних обрядів.

Домінування людської стопи на скульптурі явно співвідноситься з літературними джерелами, в яких названий символ трактується в різних аспектах, залежно від територіальної та стадіальної приналежності. Так, у «Рігведі» в гімні Індри сказано: «Індра присік лють того, хто присікає лють. Пройшов шлях той, хто володіє слідом»¹⁶. Крім того, в «Рігведі» чітко визначена інша функція названих символів, коли з ніг (ступнів) Пуруши-прабатька, якого принесли у жертву богам, були створені шудри-землероби, тобто нижчий стан індоарійського суспільства¹⁷.

У шумерській міфології йдеться про те, що ворог, який перейшов кордон, буде вражений Нінгірсом, який опустить на нього свою могутню стопу¹⁸, а богиня Інанна «юна дівчина... направила свої стопи до Азбу»¹⁹.

Слід згадати використання символів-стоп Брахмана²⁰ в Індії (VII—VI ст. до н. е.) та відбиток стопи скіфського Геракла²¹ довжиною у два лікти в Північному Причорномор'ї.

Крім того, з етнографічних матеріалів відомо, що австралійці, коли хотіли зробити шкоду людині, вражали гострим предметом її слід²², а в повідомленнях Піфагора, навпаки, рекомендувалося не протикати слід людини ножем²³.

Аналогічні приклади можна наводити безмежно, і вони будуть зайвий раз підтверджувати, що зображення ступні пов'язано з містичними уявленнями або культом предків (героїв) стародавніх людей.

В інтерпретації зображення людської стопи на голові вешапа з гроту Кам'яної Могили, на наш погляд, найбільш прийнятний сюжет із Шумера, коли Нінгірс, вражаючи ворога, опускає на нього «свою могутню стопу». Це повідомлення явно співвідноситься з нашою скульптурою, яка, крім того, позначена й слідами ударів гострим знаряддям (рис. 2, 2), очевидно, пов'язаних з релігійним обрядом вбивства. Зображення ж ступні є символом героя або антропоморфного божества, що вражає вешапа.

Таким чином, унікальна знахідка скульптури голови вешапа у гроті Кам'яної Могили розкриває ще одну сторону уявленень населення доби бронзи.

Примітки:

¹ Жизнь животных. Земноводные, пресмыкающиеся. — М., 1969. — Т. 4 — Ч. 2. — С. 323. — Рис. 196.

² Мифы народов мира. — М., 1980. — Т. 1. — С. 468.

³ Ричков М. О. Про зображення «ступнів ніг» на антропоморфних стелах доби раннього металу // Археологія. — 1982. — Вип. 38. — С. 64—69. — Рис. 2.

⁴ Шапошникова А. Г. и др. Отчет о работе Ингульской экспедиции // Архив ИА АН УРСР, ф. 1973/8, 1974/12, 1975/3.

⁵ Санжаров С. Н. Катакомбное погребение близ г. Северска // СА. — 1983. — № 3. — С. 205, 206.

⁶ Вязьмитина М. І., Іллінська В. А., Покровська Е. Ф., Тереножкін О. І. Ковпаненко Г. Т. Кургани біля с. Ново-Пилипівка і радгоспу «Аккермень» // АП АН УРСР. — 1961. — Т. 8. — С. 51. — Рис. 34, 6—9; Археологія Української ССР. — К., 1985. — Т. 1. — Рис. 28, 29, 110.

⁷ Марр Н. Я., Смирнов Я. И. Вишапы // Труды ГАИМК. — 1931. — 1. — С. 59, 105; Пятровский Б. Б. Вишапы каменные статуи в горах Армении. — Л., 1939. — С. 5—39; Капанцян Г. О. О каменных стелах в горах Армении. — Ереван, 1952. — С. 4—6.

⁸ Ригведа. Избранные гимны / Перевод и комментарий Т. Я. Елизаренковой. — М., 1972. — С. 111.

⁹ Мифы народов мира. — С. 274.

¹⁰ Шахнович М. И. Первобытная мифология и философия. — Л., 1971. — С. 165.

¹¹ Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 1. — С. 111.

¹² Бидзиля В. И., Яковенко З. В. Рало из позднейшего погребения конца III — нач. II тыс. до н. е. // СА. — 1979. — № 3. — С. 146—152.

¹³ Ригведа. — С. 134.

¹⁴ Шахнович М. И. Указ. соч. — С. 166.

¹⁵ Мифы народов мира. — С. 272—273.

¹⁶ Ригведа. — С. 127.

¹⁷ Там же. — С. 260; Антонова К. А., Бонгард-Левин Г. М., Котовский П. Г. История Индии. — М., 1979. — С. 39.

¹⁸ Крамер С. Н. История начинается в Шумере. — М., 1965. — С. 56.

¹⁹ Там же. — С. 124.

²⁰ Чхандогья упанидаша / Перевод и комментарий А. Я. Сыркина // Памятники письменности Востока. — М., 1965. — VI. — С. 87—89.

²¹ Геродот. История / Перевод и примечания Г. А. Стратановского // Памятники письменности. Л., 1972. — С. 208. — Кн. IV, 82.

²² Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. — М., 1929. — С. 264.

²³ Шахнович М. И. Указ. соч. — С. 46.